

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний педагогічний університет
імені А.С.Макаренка
Факультет іноземної та слов'янської філології

Кафедра російської мови, зарубіжної літератури
та методики їх викладання

ЗАТВЕРДЖУЮ

Декан факультету іноземної
та слов'янської філології

А. М. Коваленко

**РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
«ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА»**

Галузь знань: 01 Освіта

Спеціальність: 014 Середня освіта. Мова та література (російська)

Освітня-програма: Середня освіта (Російська мова та зарубіжна література)

Мова навчання: російська

Погоджено науково-методичною комісією
факультету іноземної та слов'янської філології
28 серпня 2020 р.

Голова

Семенов О. М., доктор пед. наук, професор

Робоча програма дисципліни «Історична граматика» призначена для студентів спеціальності 014 Середня освіта. Мова і література (російська).

Розробник: Телетова С. Г., кандидат філологічних наук, доцент

Робочу програму розглянуто і схвалено на засіданні кафедри російської мови, зарубіжної літератури та методики їх викладання

Протокол № 1 від 28 серпня 2020 р.

Завідувач кафедри _____ Іванова І. Б., канд. пед. наук, доцент

Опис навчальної дисципліни

Найменування показників	Освітній ступінь	Характеристика навчальної дисципліни	
		денна форма навчання	заочна форма навчання
Кількість кредитів – 4	Галузь знань 01 Освіта / Педагогіка	Обов'язкова	
	Спеціальність: 014 Середня освіта (Мова і література (російська))	Рік підготовки:	
3-й		3-й	
Загальна кількість годин – 120	Освітній ступінь: бакалавр	Семестр	
		5-й	5-й
		Лекції	
		24 год.	6 год.
		Практичні, семінарські	
		30 год.	6 год.
		Лабораторні	
		год.	год.
		Самостійна робота	
		64 год.	106 год.
Консультації:			
2 год.	2 год.		
Вид контролю: залік			

1. Мета вивчення навчальної дисципліни

Мета вивчення історичної граматики – опанування теоретичних й практичних знань про загальні фонетичні та граматичні закономірності, що діяли в давню епоху в російській мові, ознайомлення з процесами формування російської мови та історією розвитку її основних підсистем (фонетичної, морфологічної, синтаксичної), усвідомлення причинно-наслідкових зв'язків між процесами розвитку мовної системи. Як і інші дисципліни історико-лінгвістичного циклу, історична граматика покликана реалізувати принцип історизму як способу лінгвістичного мислення студентів, майбутніх учителів-словесників.

Основні завдання:

- познайомити студентів з історичними етапами розвитку російської мови, умовами виникнення давньоруської писемності;
- сформуванню базовий понятійний апарат, необхідний для сприйняття дисциплін історичного циклу й розуміння законів розвитку сучасної російської літературної мови;
- проаналізувати причини, умови та характер фонетичних та граматичних змін, які відбувалися протягом дописемного й письмового періодів розвитку давньоруської мови;
- познайомити з науковим описом фонетичної і граматичної системи давньоруської мови;
- показати в порівняльно-історичному висвітленні походження давньоруських мовних явищ, сприяти виробленню у студентів-філологів практичних навичок порівняльно-історичного аналізу мовних фактів;
- виробити розуміння системності змін, що відбуваються в мові, логіки її розвитку.

Дисципліна спрямована на формування таких **компетентностей**:

– *загальних*:

ЗК 2. Здатність зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності й досягнення на основі розуміння історії та закономірностей розвитку предметної області та її місця в загальній системі знань про природу й суспільство, використовувати різні види та форми рухової активності, усвідомлення необхідності дотримуватися здорового способу життя та пропагувати його норми.

ЗК 3. Знання предметної області та розуміння засад професійної діяльності.

ЗК 4. Здатність учитися й оволодівати сучасними знаннями протягом життя, систематично вдосконалювати професійні навички та вміння, свідомо контролювати динаміку особистісного зростання.

ЗК 5. Здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях.

ЗК 9. Здатність до пошуку, опрацювання та аналізу інформації з різних джерел.

ЗК 11. Здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу з метою виявлення проблем, вироблення відповідної аргументації для їх розв'язання.

ЗК 13. Здатність бути критичним і самокритичним;

– *фахових:*

ФК 1. Здатність демонструвати та використовувати в професійній діяльності концептуальні наукові та практичні знання з педагогіки, психології, філософії, історії та культури, а також філологічних дисциплін та методики їх викладання.

ФК 6. Здатність використовувати в професійній діяльності системні знання з теорії та історії російської мови, орієнтуватися в особливостях лінгвістичних концепцій, критично оцінювати їх.

ФК 7. Здатність вільно й гнучко використовувати мовні ресурси, демонструвати сформовану мовну компетенції в процесі фахової та міжособистісної комунікації, володіти різними засобами мовленнєвої поведінки, здійснювати вибір ефективних комунікативних стратегій і тактик.

ФК 12. Здатність здійснювати різні типи лінгвістичного та літературознавчого аналізу, систематизувати, інтерпретувати й зіставляти мовні та літературні явища й факти, використовуючи різні методи дослідження.

ФК 13. Здатність вільно оперувати спеціальною (педагогічною, лінгвістичною, літературознавчою тощо) термінологією для розв'язання професійних завдань.

2. Передумови для вивчення дисципліни

Передумовою для вивчення даної дисципліни є опанування курсів «Вступ до мовознавства», «Сучасна російська літературна мова».

3. Результати навчання за дисципліною

Знання	<p>ПРЗ 7. Знати й розуміти систему мови, що вивчається, її історію, сучасний стан і тенденції розвитку, споріднені зв'язки та типологічні співвідношення з іншими мовами.</p> <p>ПРЗ 9. Знати види та методи лінгвістичного та</p>	<p>– знати основні процеси, що привели до формування системи сучасної російської мови;</p> <p>– особливості фонетичної системи давньоруської мови;</p> <p>– основні факти історії фонетичної та морфологічної систем праслов'янської і давньоруської мов;</p> <p>– знати особливості порівняльно-історичного</p>
---------------	--	--

	літературознавчого аналізу.	аналізу мовних фактів.
Уміння	<p>ПРУ 1. Уміти оперувати базовими категоріями та поняттями спеціальних дисциплін.</p> <p>ПРУ 4. Уміти аналізувати мову в історичному та сучасному контексті, використовуючи основні лінгвістичні поняття і терміни, характеризувати її соціальні різновиди, описувати соціолінгвальну (зокрема, регіональну) ситуацію, орієнтуватися в дискусійних питаннях мовознавства.</p> <p>ПРУ 5. Володіти різними методами та прийомами аналізу мовних одиниць, визначати їхню взаємодію та характеризувати мовні явища і процеси, що їх зумовлюють.</p> <p>ПРУ 10. Ефективно працювати з інформацією: добирати необхідну інформацію з різних джерел, зокрема з фахової літератури та електронних баз, критично аналізувати й інтерпретувати її, впорядковувати, класифікувати й систематизувати.</p>	<p>– уміти застосовувати понятійно-категоріальний апарат історичної граматики, методи історичного вивчення мови;</p> <p>– уміти пояснювати мовні факти сучасної російської мови історією їх розвитку, бачити їх у динаміці;</p> <p>– уміти давати історичний коментар;</p> <p>– виявляти чинники різної інтерпретації мовних фактів;</p> <p>– здійснювати фонетичний і морфологічний аналіз давньоруського тексту;</p> <p>– уміти користуватися етимологічними словниками;</p> <p>– читати й перекладати давньоруські тексти.</p>
Автономія	ПРА 5. Здатність навчатись упродовж життя і вдосконалювати набуту під час навчання кваліфікацію із значним ступенем автономії.	– здатність самостійно поповнювати і поглиблювати свої знання, стежити за науковою літературою, постійно підвищувати професійну кваліфікацію.

Методи навчання: пояснювально-ілюстративний метод, репродуктивний, метод проблемного викладу матеріалу, наочний, зіставний, інформаційно-практичні методи, алгоритмізація, схематизація термінів; аналіз мовних фактів давньоруських пам'яток, історичний коментар; дослідницький метод, спостереження, синтез, аналіз та систематизація інформації; робота зі словниками, інтерактивні методи; метод самоконтролю.

4. Критерії оцінювання результатів навчання

Шкала ЄКТС	Критерії оцінювання навчальних досягнень студента
А	<p>Студент виявляє глибокі знання процесів формування російської мови та історії розвитку її основних підсистем, особливостей фонетичної і морфологічної систем давньоруської мови, усвідомлено застосовує ці знання під час пояснення мовних явищ і процесів, вдало наводить приклади; з'ясовує причинно-наслідкові зв'язки у виявленні мовних закономірностей, демонструючи самостійно здобуті знання у ході опрацювання основної і додаткової літератури. Вільно формулює принципи порівняльно-історичного вивчення російської мови, аналізує причини, умови та характер фонетичних та граматичних змін, які відбувалися протягом дописемного й письмового періодів розвитку давньоруської мови; надає поширений історичний коментар до лінгвістичних явищ, не припускаючись помилок; виявляє чинники різної інтерпретації мовних фактів, переконливо обґрунтовує власну думку, дає правильні та розгорнуті відповіді на питання. Вільно читає й легко перекладає давньоруські тексти.</p>
В	<p>Студент володіє основним теоретичним матеріалом, дає правильні та достатньо повні відповіді, але з деякими неточностями або пропусками в неосновних питаннях. Оперує лінгвістичними термінами, основними поняттями та категоріями порівняльно-історичного мовознавства без особливих труднощів, але не завжди вдало застосовує понятійно-категоріальний апарат для пояснення причинно-наслідкових зв'язків у мовній системі. Виконує дії класифікаційного характеру, проте допускає несуттєві помилки; аналізує мовні явища та процеси давньоруської мови, припускаючись поодиноких помилок. Уміє логічно побудувати відповіді на поставлені питання, обґрунтовує власну думку. Достатньо вільно читає й перекладає давньоруські тексти.</p>
С	<p>Студент розбирається в матеріалі, дає правильні, але недостатньо повні відповіді, з деякими неточностями або пропусками, наводить приклади; у цілому правильно аналізує фонетичні та граматичні зміни, які відбувалися в давньоруській мові, з'ясовує причинно-наслідкові зв'язки у виявленні мовних процесів, але не може пояснити вияв усіх історичних закономірностей; здійснює фонетичний і морфологічний аналіз давньоруського тексту, проте</p>

	припускається окремих помилок. Добре читає й перекладає давньоруські тексти.
Д	Студент володіє навчальним матеріалом на репродуктивному рівні, дає неповні, неглибокі відповіді, які містять неточності, носять частковий характер. Робить помилки при формулюванні основних понять та категорій історичної граматики, відчуває труднощі при наведенні прикладів. Коментує мовні явища та історичні процеси, але припускається незначних помилок; здійснює історичний аналіз мовних явищ, граматичних форм, тексту, проте в розборі наявні недоліки. Читає й перекладає тексти давньоруських пам'яток з помилками.
Е	Студент слабо володіє теоретичним матеріалом, що зумовлено недостатнім опрацюванням навчально-наукової літератури, демонструє фрагментарний та не завжди усвідомлений характер засвоєної інформації, відповідає на запитання непослідовно, не може навести приклади. Недостатньо володіє лінгвістичною термінологією. Допускає неточності у виявленні особливостей фонетичної і морфологічної систем давньоруської мови, визначенні історичних процесів; помиляється, даючи історичний коментар до лінгвістичних явищ. Не може самостійно робити висновки. Читає й перекладає давньоруські тексти із суттєвими помилками.
FX	Студент не володіє теоретичним матеріалом, не розуміє особливостей порівняльно-історичного аналізу мовних фактів, не може навести приклади, відповідає на запитання непослідовно. Не володіє достатньою мірою понятійно-категоріальним апаратом дисципліни, не може його застосувати для пояснення причинно-наслідкових зв'язків у мовній системі, часто помиляється під час історичного аналізу конкретного мовного матеріалу. Відсутнє вміння обґрунтовувати власну думку. Читає давньоруські тексти з помилками, не може їх перекласти.
F	Студент взагалі не володіє теоретичним матеріалом, відповідною термінологією, не знає понятійно-категоріальний апарат дисципліни, методи історичного вивчення мови. Не вміє здійснювати фонетичний і морфологічний аналіз давньоруського тексту. Не може прочитати та перекласти давньоруські тексти.

Критерії оцінювання самостійної роботи здобувачів

Для оцінювання рівня виконання індивідуальних завдань та самостійної роботи студентів застосовуються такі критерії:

1) повнота виконання завдання (елементарна; фрагментарна; повна / неповна).

2) рівень самостійності студента (під керівництвом викладача; самостійно).

3) сформованість навчально-інформаційних умінь (робота з підручником, складання плану, конспекту; вміння користуватися навчальною, науковою та довідковою літературою, словниками та ін.).

4) сформованість навчально-інтелектуальних умінь (визначення понять, аналіз, синтез, порівняння, класифікація, систематизація, узагальнення; вміння відповідати на питання, виконувати завдання та ін.).

5) рівень сформованості спеціальних умінь (уміння використовувати на практиці набуті знання):

– високий: володіння навичками творчо-дослідницької діяльності;

– достатній: використання набутих знань у стандартних практичних ситуаціях;

– середній: уміння обирати відомі способи дії для виконання спеціальних завдань;

– низький: володіння навичками проводити обробку навчальної інформації без подальшого її аналізу.

5. Розподіл балів

Поточний контроль															Ра- зом	Сума балів			
РОЗДІЛ 1							РОЗДІЛ 2												
Т	Т	Т	Т	Т	Т	Т	К/р	Т	Т	Т	Т	Т	Т	Т	К/р	70	100		
1.1	1.2	1.3	1.4	1.5	1.6	1.7		2.1	2.2	2.3	2.4	2.5	2.6	2.7				Поточний контроль	30
4	4	4	4	4	4	4	10	6	4	4		6			10				
Контроль самостійної роботи															ІЗ	30			
2			2	2		2		2			2	2	3	3			10		

При поточному контролі враховується відвідування лекційних і практичних занять, наявність домашнього завдання, робота на практичному занятті; контрольні роботи (10 б. + 10 б.).

Контроль самостійної роботи: виконання практичних завдань (15 б.), виконання та презентація індивідуального завдання (читання, переклад та аналіз давньоруського тексту – 10 б.).

За бажанням здобувача можуть враховуватися результати навчання у **неформальній освіті** (відповідно до «Положення про порядок визнання результатів навчання у неформальній та/або інформальній освіті у СумДПУ імені А. С. Макаренка»).

Розподіл балів за види робіт:

- участь у конференції (різних рівнів) – 3 бали,
- написання й опублікування статті – 7 балів,
- участь/призове місце у творчих конкурсах, олімпіадах тощо: обласних – 8/10 балів; усеукраїнських – 12/14.
- участь/призове місце у всеукраїнському конкурсі наукових робіт – 15/18 балів.

Шкала оцінювання: національна та ECTS

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка ECTS	Оцінка за національною шкалою
		для екзамену, заліку, курсового проекту (роботи), практики
90 – 100	A	відмінно
82 – 89	B	добре
74 – 81	C	
64 – 73	D	задовільно
60 – 63	E	
35 – 59	FX	незадовільно з можливістю повторного складання
1 – 34	F	незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни

6. Засоби діагностики результатів навчання

Засоби оцінювання та методи демонстрування результатів навчання: усне та письмове опитування, тести, реферати, контрольні роботи (історичний аналіз мовних явищ, граматичних форм, тексту), контроль самостійної роботи, індивідуальне завдання (аналіз і переклад давньоруського тексту), презентація результатів дослідницького завдання, самооцінювання.

Підсумкове оцінювання проводиться у формі заліку.

7. Програма навчальної дисципліни

7.1. Інформаційний зміст навчальної дисципліни

Розділ 1. ФОНЕТИЧЕСКАЯ СИСТЕМА ДРЕВНЕРУССКОГО ЯЗЫКА И ЕЕ ФОРМИРОВАНИЕ

Тема 1.1. Введение. Историческая грамматика русского языка как научная дисциплина, ее предмет и задачи. Связь исторической грамматики русского языка с другими науками. Основные источники исторического изучения русского языка. Краткий обзор памятников русской письменности. Методы исторического изучения русского языка. Разработка основных вопросов истории русского языка в трудах языковедов. Проблема периодизации истории русского языка. Образование и развитие русского языка.

Тема 1.2. Фонетическая система древнерусского языка к моменту появления письменности. Система гласных звуков древнерусского языка. Особенности фонетической системы древнерусского языка, унаследованные из праславянской эпохи. Состав гласных фонем древнерусского языка, их классификация. Общие отличия системы гласных древнерусского языка от системы гласных современного русского языка.

Происхождение и судьба носовых гласных, их произношение в древнерусском языке. Звуковое значение ѣ в древнерусском языке. История ѣ в русском и украинском языках.

Редуцированные гласные ъ и ь, характер их произношения в сильных и слабых позициях. Напряженные редуцированные ы и и.

Тема 1.3. Система согласных звуков в древнерусском языке. Классификация согласных звуков: по месту образования; по способу образования; по степени звучности. Характеристика согласных древнерусского языка по твердости-мягкости: парные согласные по твердости-мягкости; твердые губные и переднеязычные, их позиционная полумягкость перед гласными переднего ряда; твердые заднеязычные согласные; невозможность их сочетания с гласными переднего ряда; мягкие согласные, их происхождение. Фонетическая структура слога в древнерусском языке.

Тема 1.4. Отражение в звуковой системе древнерусского языка праславянских фонетических процессов. Следствия, вызванные действием закона открытого слога. Монофтонгизация дифтонгов. Изменение дифтонгических сочетаний с носовыми согласными. Судьба дифтонгических сочетаний с плавными в славянских языках. Изменение сочетаний редуцированных с плавными в древнерусском языке в сопоставлении со старославянским языком. Преобразование групп согласных (диссимиляция и упрощение). Явления конца слова, утрата конечных согласных.

Тема 1.5. Следствия смягчения согласных. Явления начала слова. Происхождение мягких согласных древнерусского языка. Три типа палатализации заднеязычных согласных. Изменение согласных в результате воздействия [j]. Явления начала слова.

Тема 1.6. Падение редуцированных гласных как основной фонетический процесс исторической эпохи. Особенности редуцированных гласных в древнерусском языке. Процесс падения редуцированных гласных, причины и этапы его развития. Следствия падения редуцированных гласных: изменения в фонетико-морфологической структуре слога и слова; изменения в области гласных; изменения в системе согласных.

Тема 1.7. Развитие фонетической системы древнерусского языка после падения редуцированных. Переход е в о в положении перед твердым согласным. Вопрос о времени и этапах этого изменения.

История звука, обозначающегося буквой ѣ. Вопрос о возникновении аканья. История шипящих, аффрикат и слитных. Изменение сочетаний **гы, кы, хы** в **ги, ки, хи**.

Розділ 2. ГРАММАТИЧЕСКАЯ СИСТЕМА ДРЕВНЕРУССКОГО ЯЗЫКА

Тема 2.1. Морфологический строй древнерусского языка. История имени существительного. Система частей речи древнерусского языка в сопоставлении с современным русским и украинским языками. Грамматические категории имени существительного в древнерусском языке. Типы склонения древнерусских существительных. Изменения в склонении имен существительных в истории древнерусского языка. Изменения в системе падежных окончаний существительных. Изменения в системе грамматических категорий имен существительных.

Тема 2.2. История местоимения. Система местоименного склонения древнерусского языка. Разряды местоимений. Типы склонения местоимений древнерусского языка. История местоимений разных разрядов.

Тема 2.3. Имя прилагательное в старославянском языке. Общая характеристика древнерусских имен прилагательных, их разряды по значению. Краткие (именные) и полные (местоименные) формы прилагательных.

Образование, склонение и употребление именных прилагательных, их история. Образование, склонение и употребление местоименных прилагательных, их история. Степени сравнения древнерусских имен прилагательных, их образование и склонение. История форм сравнения прилагательных.

Тема 2.4. Особенности имени числительного в древнерусском языке. Вопрос о происхождении числительных. Соотносительность числительных с другими частями речи по происхождению. Система склонения разных типов количественных числительных. История их

системы древнерусского языка после падения редуцированных	6	2	2		2	6				6
Контрольная работа	2		2			2				2
Розділ 2. Грамматическая система древнерусского языка										
Тема 2.1. Морфологический строй древнерусского языка. История имени существительного	8	2	4		2	8	1	1		6
Тема 2.2. История местоимения	4	2	2			4				4
Тема 2.3. Имя прилагательное в древнерусском языке	6	2	2		2	6				6
Тема 2.4. Особенности имени числительного в древнерусском языке	4				4	4				4
Тема 2.5. История глагола	10	4	4		2	10	1	1		8
Тема 2.6. Именные формы древнерусского глагола	4				4	4				4
Тема 2.7. Особенности синтаксиса древнерусских памятников	10				10	10				10
Контрольная работа	2		2			2				2
ИЗ. Перевод, фонетический и морфологический анализ древнерусского текста	20			2	18	20			2	18
Усього годин	120	24	30	2	64	120	6	6	2	106

Теми практичних занять

№ з/п	Назва теми	Кількість годин	
		Денна форма	Заочна форма
1	Введение	2	
2	Фонетическая система древнерусского языка к моменту появления письменности. Система гласных звуков древнерусского языка.	2	1
3	Система согласных звуков в древнерусском языке	2	1
4	Отражение в звуковой системе древнерусского языка праславянских фонетических процессов. Следствия, вызванные действием закона открытого слога	2	1
5	Следствия смягчения согласных. Явления начала слова	2	1
6	Падение редуцированных гласных как основной фонетический процесс исторической эпохи. Следствия падения редуцированных гласных	2	
7	Развитие фонетической системы древнерусского языка после падения редуцированных	2	

8	Контрольная работа	2	
9	Морфологический строй древнерусского языка. История имени существительного	4	1
10	История местоимения	2	
11	История имени прилагательного	2	
12	История глагола	4	1
13	Контрольная работа	2	
Разом		30	6

8. Рекомендовані джерела інформації

Основні:

1. Борковский В. И., Кузнецов В. И. Историческая грамматика русского языка. М. : КомКнига, 2006. 512 с.
2. Горшкова К. В., Хабургаев Г. А. Историческая грамматика русского языка. URL:
<http://bookshare.net/index.php?id1=4&category=linguistics&author=gorshkova-kv&book=1981>
3. Древнерусский язык в таблицах и комментариях. Часть I. Фонетика : методическое пособие для студентов / Волкова О.Н., Завгородний В.А., Монжалея Т. К., Телетова С. Г. Сумы : Изд-во СумГУ, 2004. 100 с.
4. Иванов В. В. Историческая грамматика русского языка. М., 1990.
5. Леута О.І. Старослов'янська мова : підручник. К., 2001. 255 с.
6. Лопушанская С. П., Горбань О. А., Шептухина Е.М. Страницы истории русского языка. М., 2007.
7. Русинов Н. Д. Древнерусский язык. М., 1999.
8. Сабитова З. К. Историческая грамматика русского языка : учеб. пособие. М., 2015.
9. Селищев А. М. Старославянский язык: учеб. пособие. М., 2011.
10. Янович Е. И. Историческая грамматика русского языка. Минск: БГУ, 2004. 160 с.

Додаткові:

1. Бернштейн С. Б. Константин-философ и Мефодий. Начальные главы из истории славянской письменности. М. : Изд-во МГУ, 1994. 166 с. URL:
http://macedonia.kroraia.com/sbkm/sbkm_2.htm
2. Бирнбаум Хенрик. Праславянский язык: достижения и проблемы в его реконструкции. URL: <https://librusec.pro/b/353842>

3. Борисова Л. П. Историческая грамматика русского языка: учебно-методическое пособие для студентов заочной формы обучения. Донецк, 2010. 32 с.
4. Вардомацкий Л. М. Практические занятия по исторической грамматике русского языка. Модульный курс в 2 ч. Витебск, 2013 (ч. 1), 2014 (ч. 2).
5. Горшков А. И. Старославянский (древнецерковнославянский) язык. М., 2002.
6. Гребенщикова Н. С. Историческая грамматика. Лабораторные работы. Гродно: Гродненский государственный университет им. Янки Купалы (ГрГУ), 2009. 69 с.
7. Зуева О. В. Контрольная работа по исторической грамматике русского языка. Минск: БГУ, 2013.
8. Изотов А. И. Старославянский и церковнославянский языки. Грамматика, упражнения, тексты. М., 2007.
9. Купчинська З., Пілецький В. Історична грамати́ка української мови. Львів, 2014.
10. Півторак Г. П. Занепад редукованих *ь і ь і* його вплив на формування фонологічних систем слов'янських мов. *Мовознавство*. 1998. № 2–3. С. 3–14.
11. Соколянский А. А. Введение в славянскую филологию: учебное пособие для студентов филол. фак. высш. учеб. завед. М.: Академия, 2004.
12. Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Историко-диалектологический очерк. М.: КомКнига, 2006. URL: <https://obuchalka.org/20180826103339/proishojdenie-russkogo-ukrainskogo-v-belorusskogo-yazikov-istoriko-dialektologicheskii-ocherk-filin-f-p-2006.html>
13. Флоря Б. Н. Сказания о начале славянской письменности. М., 2000. 198 с.
14. Черных П. Я. Историческая грамматика русского языка. URL: <http://www.bookshare.net/index.php?id1=4&category=lunquistics&author=chernih-pya&book=1952&page=1>.

9. Інструменти, обладнання та програмне забезпечення, використання яких передбачає навчальна дисципліна

1. Таблиці.
2. Мультимедійні засоби.
3. Засоби контролю й самоконтролю.